

Мирјана Девеџић
Гордана Војковић

UDK 911.3:313.8 (497.11)
Прегледни чланак

НЕКИ АСПЕКТИ ПОЛАРИЗАЦИЈЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА У СРБИЈИ

У раду се анализирају поларизациони процеси у развоју становништва Србије у периоду од Другог светског рата до данас. Како је то период када се ови процеси интензивирају и доводе до формирања зона са екстремно различитим демографским карактеристикама, указује се на фазе и темпо одвијања поларизације, регионалне карактеристике и специфичности овог процеса. За последњи међу-пописни период извршена је типологија општина на основу значаја природне и миграционе компоненте у укупној динамици становништва. Детаљнија анализа појава и процеса у развоју становништва дата је на нивоу две општине: Новог Пазара и Црне Траве. Оне су издвојене као пример крајњих демографских супротности и последица поларизационих процеса у републици.

Кључне речи: поларизација, депопулација, типови кретања становништва, демографски развој, природни прираштај, миграциони салдо

Процеси демографског развоја који се одигравају на простору Србије резултирали су изразитом поларизацијом, и у просторном и у структурном виду. Тако се поларизација испољава као интегрални процес, који у себи садржи и подразумева низ других. Полови демографског развоја су кристализација и најочигледнија манифестација досадашњих демогеографских кретања у Србији. У овом раду се истражују процеси који се манифестују током последњих 40 година, када поларизација поприма најекстремније размере. Овај процес, међутим, само је наставак и последица претходних историјско-географских и демогеографских кретања условљених сталним променама геополитичког положаја Србије.¹⁾

Истраживања диференцијалног развоја становништва у Србији и посебно сталне промене у просторнодемографским структурама и односима који из њега резултирају стална су преокупација истраживача.²⁾ Ово истраживање указује само на неке аспек-

1) О томе врло исцрпно пише М. Радовановић у раду "Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији" [7].

2) Међу многим радовима, издвајано само неке који дају теоријске основе разумевању ових процеса или детаљније анализирају процесе редистрибуције становништва за поједине претходне међупописне интервале. Видети: М. Радовановић (1982.), Просторне детерминанте и фактори демографског развоја у СР Србији; М. Ранчић (1984.), Пораст и просторни размештај становништва; Ј. Илић (1982-83.), Квантитативно-динамичка класификација територијалних јединица на примеру поратног мењања броја становника у СР Србији; Б. Стојановић (1990.), Просторно-демографске карактеристике; Р. Петровић (1973-74.), Кретање становништва по општинама у СР Србији 1961-1971; В. Ђурић (1982-83.), Београд и САП Косово - два пола концентрације становништва у СР Србији.

те поларизације демографских процеса у Србији, посебно на њихову динамичност у међупописном периоду 1981-91. године. Наиме, како се на основу података из последњег пописа запажа да су се поларизациони процеси још више интензивирали и регионалне разлике заоштриле, то пружа могућности за нова истраживања и уочавања будућих тенденција. У раду ће се зато детаљно анализирати одлике процеса, распрострањеност, услови и фазе одвијања. Даће се и примери екстрема из централне Србије, који комплексно одсликавају последице.

Процес поларизације у Србији може се пратити са више аспеката и на неколико различитих нивоа. Глобално, два основна аспекта проучавања, који су повезани и међуусловљени, су просторни и структурно-демографски. Са структурно-демографског, односно са аспекта испољавања основних демографских компоненти и обележја, у Србији се јавља више различитих полова. *Б. Стојановић*, према бројном кретању становништва, указује на пол демографског раста и пол демографског пада [4, 166]. Према висини природног прираштаја и наталитета може се говорити о високонаталитетном и нисконаталитетном полу [4, 166]. Према миграционом билансу о емиграцијским и имиграцијским просторима. Старосна структура као фактор поларизације дефинише полове изразито старог регресивног становништва, с једне стране, и младог прогресивног становништва, с друге стране. Са аспекта степена урбанизације овај процес је такође уочљив, с обзиром да се јавља све већи јаз између демографског развоја села и града. Када се говори о просторном аспекту, поларизација се може посматрати: на нивоу три макроцелине, где се Војводина и Косово издвајају као две супротности; на нивоу различитих природно-географских простора, на пример брдскопланинских и долињских; на нивоу општина.

Како би се указало на начине и темпо одвијања поларизационих процеса, прво ће се посматрати разлике на нивоу већих административних целина, затим на нивоу мањих регионалних целина (где год је то могуће и потребно), и коначно, на нивоу општина, на примеру којих ће се и показати суштина ових процеса. При том је као показатељ и критеријум диференцираности за веће целине коришћена динамика кретања укупног становништва; за утврђивање типова популационог кретања по општинама - однос природног прираштаја и миграционог салда; док је у анализи издвојених полова употребљен већи број показатеља везаних за природно, миграционо кретање и структуре становништва. Анализом је обухваћен 40-тогодишњи период, од првог послератног до последњег пописа 1991. године, али је највише пажње посвећено последњем међупописном интервалу.

Просторни аспект поларизације у Србији у периоду 1948-1981. године

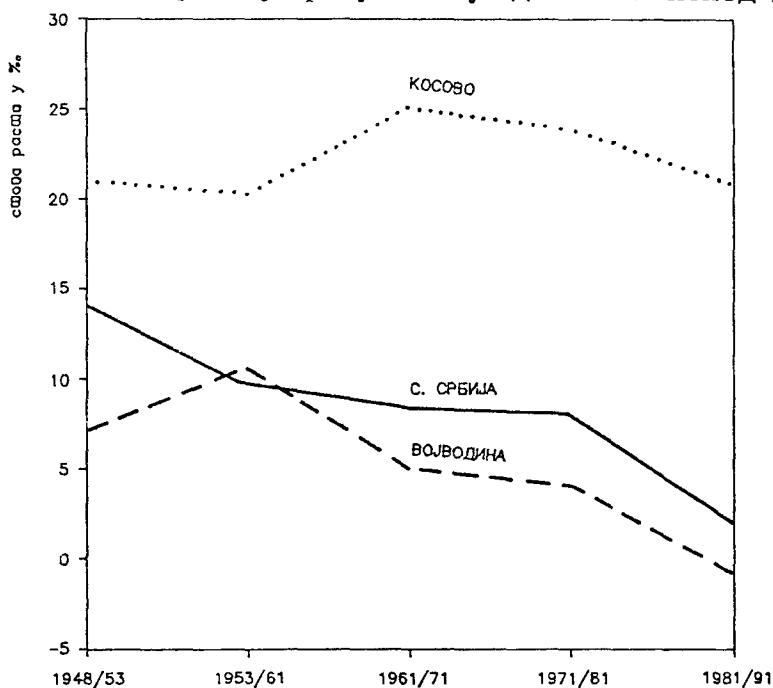
Демографски процеси у Србији, који су условили различитост модела демографског развоја, регионалне разлике и постојање демографских полова, су дуготрајни. Процес поларизације био је уочљив већ након II светског рата, да би се интензивирао од 60-тих година и до данас резултирао у екстремима. Фактори који су условили ове промене су разноврсни, али се грубо могу свести на утицај географске средине, друштвено-економску развијеност, социо-културне и историјске факторе. Током времена интензитет испољавања и утицај појединих фактора поларизације се мењао.

Динамика становништва на нивоу макроцелина

Од првог послератног пописа 1948. године до 1981. године становништво Србије је расло по просечној годишњој стопи од 9,5%, док је стопа за Војводину била 6,5 а за Косово 20,9%. У истом периоду на подручју читаве бивше Југославије није забележена тако висока стопа раста као на Косову, а само је у Хрватској просечни годишњи пораст био мањи него у Војводини. Тако је СР Југославија задржала све особине различитости демографског развоја које су важиле и у бившој Југославији, али су оне у последњем десетогодишту (1981-91. година) још више изражене и сконцентрисане на мањем простору.

Од 1948. до 1953. године становништво Србије је порасло са 6,5 на 7 милиона. Највећи индекс пораста остварен је на Косову (111,3), а најмањи у Војводини (103,5). Просечно годишње повећање на 1000 становника показује да су се већ у овом периоду испоиле различитости које ће се касније продубити. Најдинамичније промене одиграле су се на Косову где је стопа пораста (21,4%) била скоро три пута већа него у Војводини (7,2). У централној Србији она је износила 14,4%. У следећем међупописном периоду запажа се пад стопе за Србију (на 11,4), централну Србију (на 9,8), па чак и за Косово (на 20,5), док се у Војводини тек тада уочавају демографске последице послератних промена, посебно колонизације, и стопа расте на 10,9%, колико је износио и просек за Југославију. Овај период је веома карактеристичан јер се само у њему успостављају релације у динамици становништва по посматраним територијалним целинама, које нису важиле ни пре ни после тог периода. Тако је просечни годишњи пораст већи у Војводини него у централној Србији, а само два пута већи на Косову него у Војводини. Десетогодишње раздобље између 1961. и 1971. године каракте-

рише динамика у којој се одсликавају типичне промене у Србији и њеним покрајинама које важе до данас. То су повећање разлике у стопи пораста становништва Косова са једне стране и централне Србије и Војводине, са друге стране. Становништво Косова расте три пута брже него становништво централне Србије и скоро пет пута брже него у Војводини (5,2% годишње). Осим на Косову, где се за десет година број становника повећао за 29%, све просечне годишње стопе су у паду у односу на претходни период. У овом периоду миграциона компонента је незнатно утицала на промене у броју становника, мада је Србија у тих 10 година остварила значајно већи миграциони салдо у односу на друге републике. Општи пораст становништва углавном је под утицајем природног прираштаја, што илуструје податак да је он од 1961-71. године са 95% учествовао у укупном порасту. Регионалне разлике су још очљивије у периоду 1971-81. година. Процентуално учешће Војводине у порасту становништва Србије је свега 9,5% и задржава тенденцију пада из претходних периода, док учешће Косова расте на 39,3%. Стопа просечног годишњег пораста се креће од 4,1 % у Војводини до 24,5 на Косову. У целом послератном периоду, до данас, на Косову се задржавају високе просечне годишње стопе од преко 20%, док су у централној Србији и Војводини оне испод 10%.

Ск. 1. - Кретање просечних годишњих стопа раста становништва
Trends of average annual population increase rates

*Динамика становништва на нивоу микро
регионалних целина*

Осим јасног диференцирања територије централне Србије, Војводине и Косова, диференцирају се у погледу динамике становништва и мање регионалне целине. На нивоу општина, или скупина општина, могуће је уочити правилности и постепено формирање одређених зона према типу кретања становништва (Ск. 2).

Од 1948-61. године забележен је највећи пораст у општинама Београда и регионалним и привредним центрима. Становништво опада у традиционално пољопривредним подручјима. То је период у којем почиње интензивније да се одвија процес урбанизације, дерурализације и деаграризације. У првој фази (од 1948-53. године) у Србији се јавља 16 депопулационих општина, и овај процес има оазни карактер у Војводини и централној Србији, док се у југоисточној Србији већ формира мања зона депопулације од 6 општина. Од 1953. до 1961. године, у другој фази, број депопулационих општина се умножава на 51. Постојећа југоисточна зона се шири дуж границе са Бугарском, а депопулациони карактер имају и погранични делови Србије према Румунији. Истовремено се у средишњој и западној Србији јављају нове зоне депопулације.

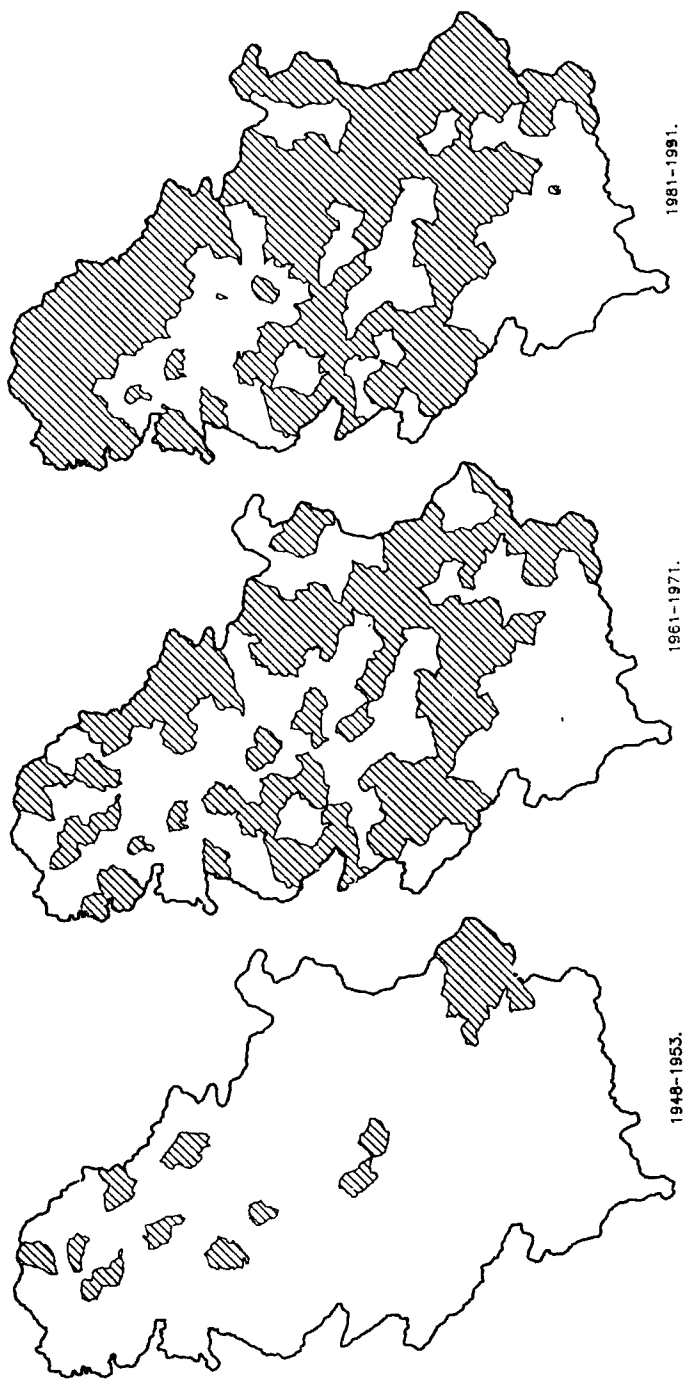
Таб. 1. - *Промене у броју депопулационих општина
у периоду 1948-1991.*

*Changes in the number of depopulated municipalities
in the period 1948-1991.*

	1948-53.	1953-61.	1961-71.	1971-81.	1981-91.
Централна Србија	8	51	63	57	76
Косово	-	-	1	1	2
Војводина	8	8	23	21	34
укупно	16	59	87	79	112

Извор: Обрађено на основу рада Илић Ј., *Квантитативно-динамичка...* Становништво бр. 1-4, ИДН-ЦДИ, 1982-83. и Попис становништва 1991, књ. 4, СЗС, Београд, 1993.

Од 1961-81. године ови процеси се настављају и број депопулационих општина драстично расте. У десетогодишту 1961-71. од тадашњих 179 општина становништво се смањило у 87, а у следећем десетогодишту у 79 општина. Поред већ споменуте источне и југоисточне Србије, где се процес депопулације интензивира, долази и до ширења и спајања депопулационих зона у западној и средишњој Србији, и највећем делу Војводине (23 општине). У овој покрајини већ се формира велика депопулациона

Ск. 2. - Ширење депопулационих простора у Србији у периоду 1948-1991.
Expansion of depopulated areas in Serbia in the period 1948-1991

зона која захвата највећи део Баната, посебно његове пограничне крајеве. Са друге стране, становништво Београда и даље расте, али по мањој стопи него у претходном периоду. У целој Србији, изузев простора Косова и Метохије, издвајају се још само два регионална центра са просечним годишњим стопама пораста већим од 20% - Ниш и Крагујевац.

*Поларизациони процеси у Србији
у периоду 1981-1991. године*

Последње десетогодиште одсликава још интензивније процесе који воде ка даљем продубљавању поларизације. Она се јавља пре свега као резултат убрзаног процеса депопулације која се повећава и у просторном смислу, али и интензитетом. Насупрот томе, одржавање високих стопа раста на Косову условило је да је у периоду од 1981-91. године учешће Косова у укупном расту становништва Србије готово удвостручено (износи 76,5%), тако да Косово представља изразити "динамички пол популационог раста" [1, 47]. Војводина и даље бележи опадање броја становника, тако да се данас просечне годишње стопе раста становништва у Србији крећу у распону од -1,0% за Војводину, до 21,0% на Косову (према проценама). Тенденције у кретању становништва указују да се централна Србија по демографским карактеристикама све више приближава Војводини, док се насупрот њима диференцира Косово. Број депопулационих општина из претходног међуописног периода повећан је са 79 на 112. У зонама пада уочљиво је драматично опадање становништва, и у четвртини ових општина стопа пада прелази 10%. Подаци на нивоу општина, представљени на картама, не одсликавају праву величину проблема јер у већини општина са позитивним демографским развојем (са изузетком Косова) само градски центри и околна насеља бележе пораст становништва. Од 45 општина у Војводини, 11 је имало позитиван пораст, а од 31 општине на Косову и Метохији само су две са опадањем становништва (то су општине са претежно српским становништвом). У централној Србији, од 114 општина, 76 има негативну стопу пораста. Оне обухватају 65% територије и 38% укупне популације централне Србије. У Војводини депопулационе општине заузимају 78% укупне територије са 1.216.169 становника (60%), док се на Косову депопулација односи на свега 1% становништва које насељава 6% територије ове покрајине.

Када се говори о променама у учешћу појединих популација у укупном расту становништва Србије, онда треба указати и на све присутније разлике у динамици становништва према ет-

ничком обележју. Тако се јавља посебан вид поларизације етно-демографског развитка. Као две крајности у погледу природног обнављања становништва, издвајају се популације Мађара у Војводини и Албанаца на Косову. Код првих, присутна је континуирана биолошка депопулација и већ дуги низ година не обезбеђује се ни проста замена генерација, док албанска популација има ниво репродукције који је међу највишима у свету [8, 225]. Стопе фертилитета Мађара преко 4 пута су ниже од стопа фертилитета Албанаца [13, 95]. Константно опадање броја Мађара условило је измене и у националној структури становништва Војводине, па је учешће Мађара у укупној популацији са 25,2% у 1948. години снижено на 16,9% у 1991. години. Њихов број је смањен не само у релативном, већ и у апсолутном износу. Под утицајем савсим других фактора дошло је и до промена у етничкој структури Косова. Миграциони егзодус Срба и Црногораца деловао је на нагло смањивање учешћа ових популација у укупном становништву Косова, уз истовремено повећање удела становништва албанске националности [15, 345-349].³⁾

Како се цело Косово по овим и свим другим показатељима издваја као антипод осталој територији Србије и јавља као демографски хомогена територија у целом посматраном периоду, очигледно је да ће се разлике на овој релацији и даље заостравати. Занимљиво је стога истражити на који се начин и због чега процес поларизације јавља унутар централне Србије (полови унутар пола), и утврдити да ли су фактори поларизације идентични по врсти и интензитету онима који су условили поларизацију на целој територији републике.

Промене у бројном кретању становништва централне Србије и процеси поларизације у њој сагледаће се на основу односа природне и миграционе компоненте у свакој општини. С обзиром да је депопулација данас доминантан процес у Србији, и да изразито негативне вредности природног прираштаја и миграционог салда указују на будуће правце демографског развоја, код општина са опадањем становништва извршена је детаљнија класификација. Према смеру и интензитету промена природног прираштаја и миграционог салда издвојено је више типова кретања становништва. Тако су издвојени типови опадања становништва у зависности од тога да ли су (а) резултат изразито негативног и природног

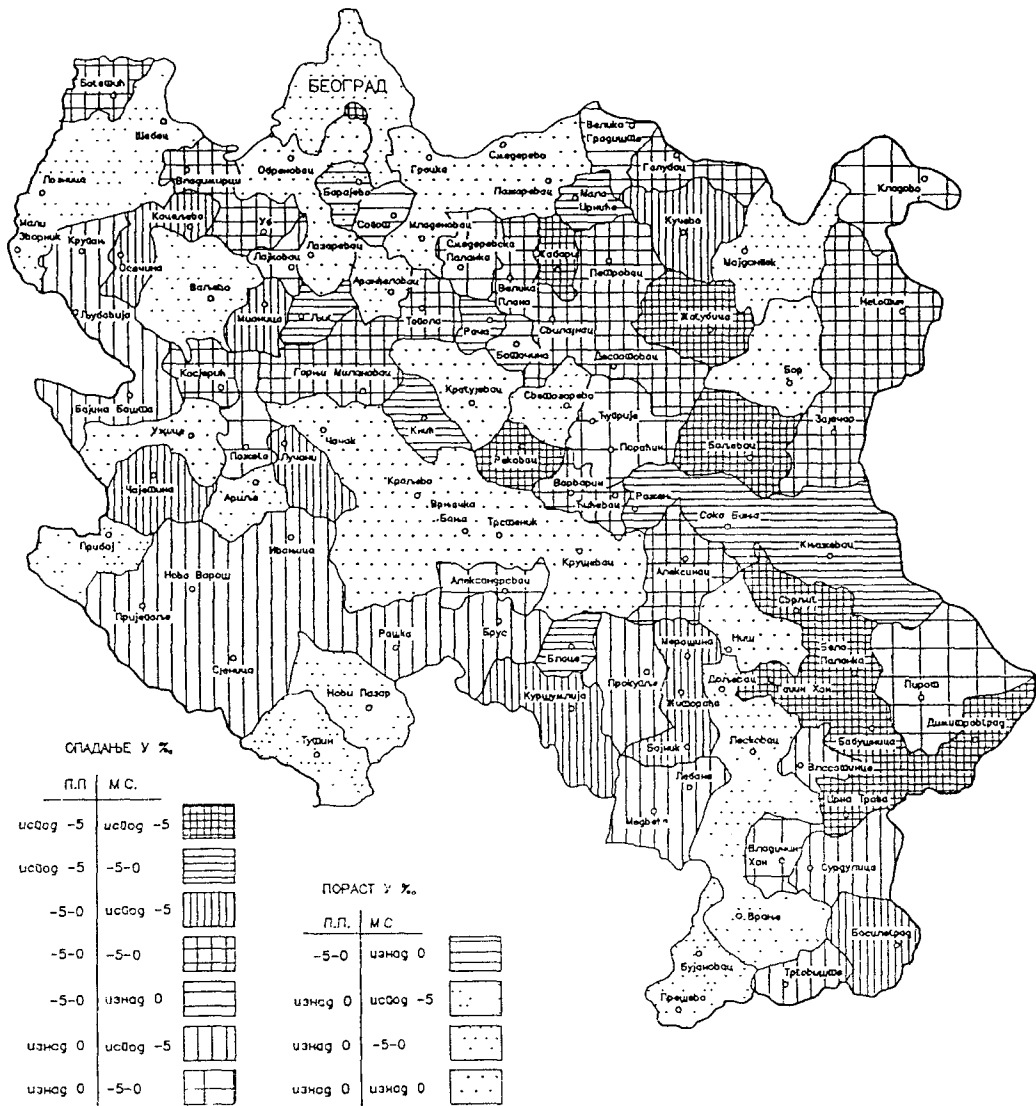
3) Нагле промене у националној структури становништва изазване масовним миграционим кретањима одигравале су се и у претходним историјским периодима на простору Србије. Тако је, на пример, после Другог светског рата дошло до исељавања Немаца из Војводине, па се њихов број смањило са 300.000 на 30.000 [11, 53]

прираштаја и миграционог салда, (б) позитивног природног прираштаја а негативног миграционог салда, или (в) негативног природног прираштаја а позитивног миграционог салда. Типови пораста подељени су у основи на две групе. Прву дефинише позитивна вредност обе компоненте, а другу позитиван природни прираштај који надмашује деловање негативног миграционог салда.⁴⁾

Анализирајући период од 1971-1981. године, Илић [1, 45], истиче да је у том периоду број депопулационих општина благо смањен, што је наводило на закључак да је заустављен процес територијалног ширења депопулације. Међутим, последњи попис показује да је то било очигледно краткотрајно смиривање процеса. Дугорочни трендови кретања, везани за опадање наталитета и исељавање становништва из неразвијених крајева, испољили су се у пуном замаху последњих десет година. Графички приказ односа и утицаја појединих компонената на кретање становништва на Ск. 3. одсликава сву драматичност стања на простору централне Србије.

Основни регион пораста становништва на простору централне Србије је и даље подручје агломерације Београда. Пораст се углавном везује за општине Нови Београд (стопа раста 25,6%), Чукарица (15,7%), Гроцка (23,9%), док се у општинама старог градског језгра интензивира опадање броја становника. Тако се и унутар саме београдске агломерације може говорити о формирању "микро-полова" демографског развоја: а) приградске општине са порастом становништва, имиграцијом, повољнијом старосном структуром, и б) општине урбаног језгра (Врачар, Стари Град, Савски Венац) код којих је процес депопулације резултирао из негативног миграционог салда, али и негативног природног прираштаја. Интересантно је да је данас у општини Раковица пораст становништва у већој мери резултат виших стопа природног прираштаја, што је директан утицај интензивног досељавања становништва у ову општину у претходном периоду.

4) Типове кретања становништва различити аутори су дефинисали према различитим критеријумима: Р. Петровић према смеру укупног пораста и његових компоненти и односу компоненти на релацији веће-мање; Ј. Илић је дао детаљну класификацију узимајући у обзир и процентуални удео појединих компонената у расту становништва; М. Спасовска и Г. Мруз су издвојили типове у зависности од тзв. коефицијента кретања [детаљније у 3, 22]. За потребе овог рада определили смо се за прегледну класификацију која узима у обзир и интензитет природног прираштаја и миграционог салда, у мери која омогућава јасну картографску презентацију.

Ск. 3. - Учешће природне и миграционе компоненте у порасту/опadaњу броја становника 1981-1991.

Shares of natural and migrational components in the population increase/decrease in the period 1981-1991.

Поред шумадијског дела београдске зоне, која припада типу пораста становништва на бази позитивног и природног прираштаја и миграционог салда, овом типу раста припадају општине Смедерево и Пожаревац у Подунављу; зона у централној Србији везана за центре друштвено-економског развоја на осовини Крагујевац, Крушевац, Краљево, Чачак; и издвојени центри развоја своје околине: Ниш на југу, Ужице у западној и Бор у источној Србији. То је укупно 19 општина. Међутим, за разлику од супрапопулационих општина београдске зоне, у већини ових општина досељавање становништва је успорено или стагнира а природни прираштај не прелази 6%.

Код другог типа раста становништва, на основу величине миграционог салда, могу се издвојити две групе: општине у којима стопа миграционог салда не прелази - 5% и општине у којима емиграција заузима значајно место. Прва група типична је за развијеније општине са градовима средње величине. На југу Србије то је зона у долини Јужне Мораве (Дољевац, Лесковац, Врање) која се надовезује на град Ниш. Друга формирана зона је у Подрињу (на линији Шабац, Лозница, Мали Зворник), као и појединачне општине: Ваљево, Аранђеловац, Јагодина, Мајданпек. У већини ових општина природни прираштај је, иако позитиван, веома низак, тако да су то популације које су у фази стагнације. Друга група, упркос већем иселавању становништва, остварује динамичнији пораст захваљујући високим вредностима природног прираштаја (Прешево 21, Тутин 19%).

У оквиру типологије кретања становништва за период 1961-71. године *Р. Петровић* [2, 184] издваја и тзв. депопулациони тип, који карактерише негативан природни прираштај и негативан миграциони салдо, и истиче да је тада то редак тип са свега 10 општина. У периоду 1981-91. година овај тип кретања становништва се готово унетостручио. Од укупно 75 општина са опадањем броја становника, чак 48 припада типу тоталне депопулације, где опадање произилази из негативног природног прираштаја и негативног миграционог салда. Од 10 општина са најнижим вредностима природног прираштаја и миграционог салда, истиче се зона у југоисточној Србији у којој је процес депопулације управо најраније започео. Већ у претходном периоду наталитет је драстично снижен, да би током последњих десет година иселавање становништва постало доминантна компонента депопулације (Црна Трава са стопом миграционог салда од -44%, Бабушница - 15%). На ову зону даље се надовезују простори у источној Србији са ниским вредностима природног прираштаја (испод - 5%), али умеренијим иселавањем (зона Књажевац - Соко Бања - Ражањ) и региони опадања у којима природни прираштај још увек није

задобило изразито негативне вредности (креће се до -5%), али је иселјавање узело маха (формирана зона Меровина-Житорађа-Бојник-Куршумлија). У средишњој Србији највећи број општина је још увек у стадијуму када се вредности обе компоненте крећу у распону од -5 до 0% (17 општина).

Посебан тип кретања представља опадање броја становника изазвано емиграцијом док природни прираштај задржава позитивне вредности. У оквиру овог типа, према факторима који их условљавају, издвајају се две различите групе:

- Општине које одликује одржавање позитивног, мада врло ниског, природног прираштаја (као резултат претходних досељавања у ове општине) и негативан миграциони салдо до -5%. То су општине у непосредном суседству развијених општина и центара региона, или општине чији је развој друштвено подстицан и које представљају локалне центре развоја (Пирот, Владичин Хан, Буприја, Параћин, Лајковац).

- Другу групу, која формира континуирану зону на простору Санџака и везује се за брдско-планински простор Ивањице, Рашке и Бруса, чине неразвијене, изоловане општине у рубном појасу са Косовом, у којима је иселјавање појачано (стопа миграционог салда у Медвеђи -33%, Сјеници -17 %). Општине Санџака карактеристичне су и по томе што је природни прираштај још увек на високом нивоу у односу на остале општине централне Србије.

Полови демографског развоја на примеру одређених општина

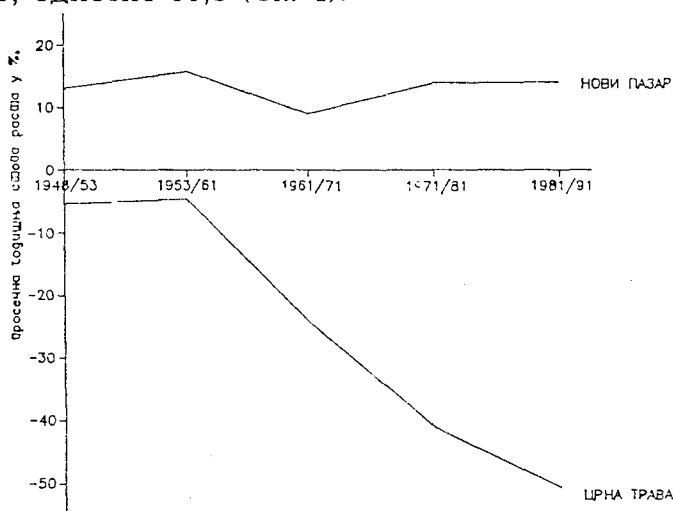
На простору централне Србије у последњем међупописном периоду највећи пораст становништва (уколико се изузму општине главног града) имала је општина Нови Пазар, а најизразитије опадање становништва забележено је у општини Црна Трава. Зато ће се на примеру ове две општине указати на одлике, факторе и последице поларизације демографског развоја у Србији. Да би се указало на демографске процесе у овим општинама, који су и довели до поларизације, анализиране су промене у кретању и структурама током последњих 30 година.

Општина Црна Трава се налази у југоисточној Србији, на граници са Бугарском и захвата површину од 318 km² са укупно 25 сеоских насеља. Просечна густина насељености је 12 становника по km². Национални доходак у овој општини је најнижи у централној Србији, национални доходак по становнику је сврстава

међу три последње. Општина Нови Пазар такође спада у недовољно развијено подручје. Иако је народни доходак у њој 33 пута већи, народни доходак по становнику (као један од најважнијих показатеља економске развијености), с обзиром на бројну популацију, је само 2 пута већи него у Црној Трави. Површина општине Нови Пазар је 742 km² а број насеља 99. Према подацима из 1991. године просечна густина насељености је 115 ст/km².

Динамика становништва

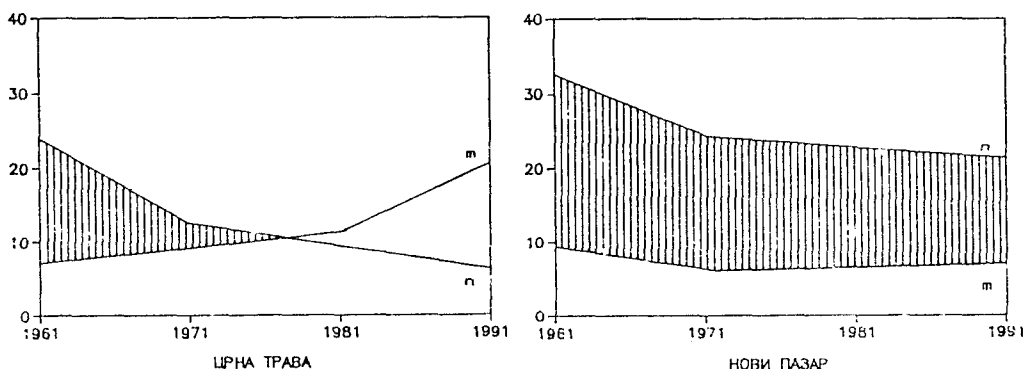
Током целог послератног периода становништво општине Црна Трава опада, док је у општини Нови Пазар у истом раздобљу раст становништва континуиран. Тако се број становника Новог Пазара повећао са 44020 у 1948. години на 85249 у 1991. години, а Црне Траве смањио са 13614 на 3789. Динамика становништва показује да су се интензивније промене на подручју депопулационе општине дешавале после 1961. године, када долази до драстичног смањења ионако негативне стопе раста. Изразит тренд пада задржан је до данас, а стопа пада бележи вредност од - 50,7%. Насупрот овој, у општини Нови Пазар просечне годишње стопе раста у међупописним периодима, са изузетком 1961-71. година, су преко 10%. Посматрано у последњих 30 година, тренд промена стопа је узлазни. Индекс пораста 1991/48. показује да се становништво Новог Пазара готово удвостручило (193,7), Црне Траве опало за преко 70%, док индекс за период 1991/61. износи 145,0, односно 30,8 (Ск. 4).

Ск. 4. - Кретање просечних годишњих стопа раста у периоду 1948-91.

Trends of average annual increase rates in the period 1948-91.

У периоду између два последња пописа промене у броју становника општине Црна Трава јавиле су се као последица негативног природног прираштаја и негативног миграционог салда. Десетогодишњи природни прираштај износи -329 а миграциони салдо -2248 становника. Исказано на хиљаду становника, ове вредности су -6,5 и -44,3. Стопа миграционог салда забележена у овој општини је најнижа у Србији и очито је доминантна компонента укупне популационе динамике. Просечна стопа природног прираштаја у овој општини за последњи међупописни период је такође једна од најнижих у централној Србији. Уколико се ова стопа прати кроз четири пописне године, уочљиво је рапидно опадање са 16,3% на почетку анализираних тридесетогодишњег периода на -14,7% у 1991. години. Интензивне промене у наталитету и морталитету показују да се процес демографске транзиције овде играо веома брзо. Висока стопа наталитета у 1961. години (23,7%) и низак морталитет (7,4%) данас су се преобратили у супротност (6,1% наталитет, или само 23 живорођена детета, и 20,8% морталитет). Осим наведеног, и ниска општа стопа фертилитета (39,05%) указује да је подручје општине Црна Трава постало изразито демографски депресивно.

Ск. 5. - Разлике у природном кретању становништва
Differences in natural mobility of population

Са друге стране, популациони раст општине Нови Пазар под највећим је утицајем природног кретања. Стопа природног прираштаја у 1981-91. години (15,13%) је трећа по вредности у централној Србији. Високи пораст становништва незнатно је ублажен негативним миграционим салдом (-1,0%). У 1991. години показатељи природног кретања становништва ове општине су потпуно инверзни у односу на општину Црна Трава. Стопа наталитета у првој општини (21,5%) је веома блиска стопи морталите-

та у другој и обрнуто. Негативна компонента природног кретања у посматраној години износила је 6,8%, а природни прираштај 14,7%, док је стопа фертилитета преко два пута већа (84,1%) него у компарираној општини. Од 1961. године стопа природног прираштаја се смањује и у овој општини али благим темпом, и то више као резултат опадања наталитета а слабих промена у стопи морталитета.

Структуре становништва

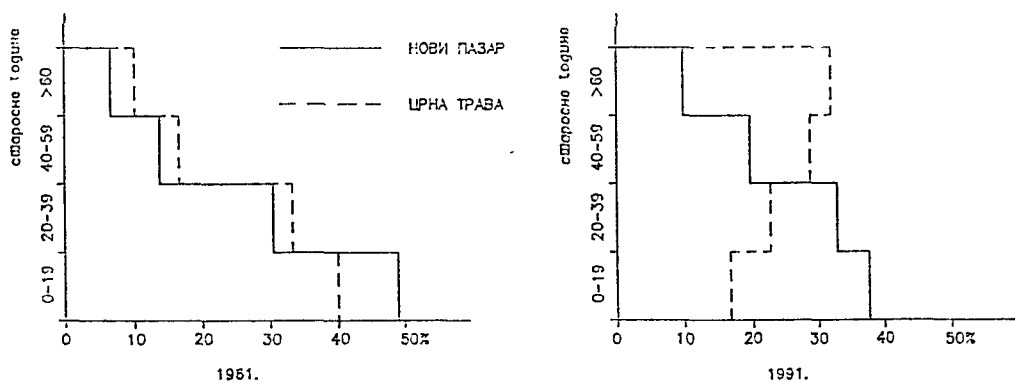
Старосна структура - Старосна структура становништва у општинама које илуструју полове демографског развоја један је од најбољих показатеља њихове различитости и супротности. Она је и узрок и последица других демографских особености, с којима у повратној спрези одређује модел демографског развоја. Према подацима последњег пописа (Таб. 2), општину Нови Пазар одликује млада старосна структура становништва. Индекс старења од 0,26 показује да се општина Нови Пазар налази у стадијуму демографске зрелости. Занимљиво је да је и овде уочљив процес који је карактеристичан у целој Србији, да је млађе становништво бројније у градском насељу него на селу, а као последица измене у носиоцима репродукције са села на град. На подручју ове општине те разлике још нису узеле маха, али се може закључити да процес старења села предстоји и да се село налази на прагу демографске старости (индекс старења 0,38). Процент старих у градском насељу општине је свега 7,4, а индекс старења 0,19. У Црној Трави, међутим, индекс старења указује на потпуно друкчију старосну структуру. Са порастом старости контингент расте и њихово учешће у укупном становништву општине. Тако најмлађи контингент учествује са само 16,6%, а најстарији са 31,9%. Интересантно је уочити разлике на релацији централног насеља и осталих насеља (јер у општинама које немају градско насеље, обично насеља која имају функцију општинског центра имају повољнији демографски развој). И овде се потврђује да је старосна структура "повољнија" у централном насељу, иако је младих само 20%. Индекс старења у осталим насељима (незабележен у теорији - 2,26) указује на драстичност ситуације, а цела општина Црна Трава са индексом старења 1,9 је у стадијуму најдубље демографске старости.

Таб. 2. - Промене у старосној структури становништва (у %)
Changes in age structure of the population (%)

	1961.					1991.				
	0-19	20-39	40-59	60+	индекс старења	0-19	20-39	40-59	60+	индекс старења
Нови Пазар	49.0	30.5	13.8	6.6	0.14	37.7	32.8	19.6	9.9	0.26
-градско насеље	48.3	32.4	13.0	6.1	0.13	38.7	34.4	19.7	7.4	0.19
-остала насеља	49.4	29.4	14.2	6.9	0.14	36.1	30.6	19.5	13.8	0.38
Црна Трава	40.0	33.3	16.6	10.1	0.10	16.6	22.7	28.8	31.9	1.93
-централно насеље	32.9	33.9	18.5	14.7	0.15	20.7	27.7	25.6	26.0	1.26
-остала насеља	41.7	33.1	16.1	9.0	0.09	15.1	20.9	29.9	34.1	2.26

Извор: Попис становништва 1961., Попис становништва. 1991., кн. 4, СЗС, Београд.

Структуралне промене на подручју Црне Траве у последњих 30 година биле су веома динамичне. Године 1961. 40% популације ове општине чинили су млади. У том периоду села су још увек била репродуктивно најјача насеља, па је централно насеље имало веће учешће старијег средовечног и старог становништва него остала типично сеоска насеља. Индекс старења у њима те године износио је 0,09. Интензивни миграциони процеси који су подразумевали не само емиграцију са територије општине, већ и концентрацију становништва у централном насељу, и који су се непрекидно одвијали на овом простору, условили су данашњу ситуацију. Шездесетих година у општини Нови Пазар 80% је чинило становништво до 40 година старости, а свега 6,6% старих преко 60 година. Између градског и сеоских насеља није било битних разлика, структура је била готово уједначена. Исте, 1961. године разлике у старосној структури готово да нису постојале ни између две општине које се данас јављају као полови демографског развоја.

Ск. 6. - Промене у старосној структури становништва
Change in age structure of population

Економска структура - У погледу основне поделе становништва према економској активности међу издвојеним општинама запажају се супротне тенденције у периоду 1961-1991. године. У Новом Пазару стопа активности повећана је са 34,4% на 41,1%, док је у Црној Трави испољено снижавање степена економске активности становништва. Учешће активних у укупном становништву у овом периоду снижено је са 53,5% на 35,5%, пре свега као резултат исељавања младог радноспособног и активног становништва. Истовремено, текао је и процес смањивања броја активних у апсолутном износу, при чему је интензитет опадања броја активних био већи од интензитета опадања укупног становништва. У Новом Пазару пораст активног становништва био је динамичнији од пораста укупног становништва, уз значајне разлике између сеоског и градског становништва. У градском центру број активних скоро је утростручен (индекс раста 286), док је у сеоским насељима готово стагнирао (индекс 108).

За 1991. годину не располаже се пописним подацима за детаљнију анализу економске структуре становништва, тако да ће се даље користити подаци пописа из 1981. године. Промене у структури активности биле су праћене процесом деаграризације. Учешће пољопривредног у укупном становништву снижено је у обе општине. Међутим, Црна Трава је већ 1961. године имала релативно ниско учешће пољопривредног становништва (снижење са 33 на 29%), али је у апсолутном износу број пољопривредника смањен са 4186 на 1867. Општина Нови Пазар имала је 1961. године висок проценат 62,4 пољопривредног становништва. До 1981. године учешће пољопривредног становништва снижено је на 27,2%, што је било на нивоу просека за централну Србију (26,6%). Већ у 1961. години у Црној Трави стопа активности пољопривредног становништва била је изузетно висока (84%), да би у наредних 20 година била повећана на 93%. За обе пописне године карактеристично је високо учешће жена у пољопривредној производњи, преко 80%. То је појава типична за све депопулационе општине у источној Србији - са процесом депопулације, исељавања младог становништва и преласка пољопривредног у непољопривредне делатности, пољопривредна производња све више базира на женској радној снази и старијем становништву. У општини Нови Пазар појаве и процеси везани за пољопривредно становништво одвијали су се у истом смеру, али блажег интензитета. Примећује се тенденција да и у овој општини женска радна снага у пољопривреди постаје све доминантнија. У 1961. години било је 35% активних пољопривредника, од тога, само 20% активних жена. У 1981. години стопа активности износила је 53% и повећано је учешће жена - 46% укупно активних. Интересантне су промене

у апсолутном износу у посматраном периоду: број активних мушкараца двоструко се смањило, док је број активних жена пољопривредница готово удвостручен.

Демографски развој посматраних општина био је у тесној спрези са економским развојем, што јасно показују промене у структури делатности активног становништва.

*Таб. 3. - Промене у структури делатности
у периоду 1961-1981. године
Changes in the structure of economic activities*

	Структура делатности 1961.			Структура делатности 1981.		
	I	II	III	I	II	III
Нови Пазар	67.1	21.5	11.5	39.4	36.4	24.2
- градско насеље	12.7	56.5	30.7	2.4	57.6	40.0
- остала насеља	91.9	5.4	2.7	69.8	19.1	11.2
Црна Трава	57.1	39.4	3.5	51.4	37.9	10.7
- централно насеље	43.9	48.6	7.6	46.0	26.6	27.4
- остала насеља	59.7	37.7	1.9	52.5	40.3	7.1

Извор: Попис становништва 1961. и 1981.

Напомена: Из укупно активних искључена категорија "непознато" и "ван делатности"

У општини Нови Пазар интензитет ових промена био је динамичнији. Док је у неразвијеној Црнотравској општини учешће становништва активног у примарној делатности снижено за око 10%, у Новопазарској општини снижено је за преко 40%. Тако је, према подацима из 1981. године, у општини Нови Пазар учешће примарног сектора било на нивоу просека за целу централну Србију (39%), а у Црној Трави знатно изнад просека. С друге стране, интересантно је да је Црна Трава још 1961. године имала високо учешће активних у секундарном сектору, пре свега као резултат великог броја занатлија (80% броја активних у секундарном сектору). На нивоу општине релативно учешће је незнатно опало током двадесет година, али је број активних у апсолутном износу двоструко мањи. У општинском центру, међутим, промене су биле изразите и везане како за преузимање функција општинског средишта (нагли раст запослених у терцијарном сектору), тако и за емиграцију становништва које се традиционално бавило занатством и грађевинарством широм земље. Занимљиво је да је већ 1961. године број дневних миграната у овој општини изузетно висок (51,1% активног непољопривредног становништва). Значајне

дневне миграције запослених временом су се претвориле у коначно пресељење, емиграцију. У општини Нови Пазар позитивне промене у структури делатности одсликавају убрзани друштвено-економски развитак ове општине: градски центар је још 1961. године имао високо учешће активних у секундарном и терцијарном сектору, док је у 1981. години дошло до интензивних промена и у сеоским насељима.

Образовна структура - Ниво писмености и образовна структура становништва општина Нови Пазар и Црна Трава данас показују битне разлике, али нису пример крајњих супротности, па се са тог аспекта ове две општине не могу третирати као полови. Ови показатељи су пре индикатори економске развијености општина и насеља унутар њих. Истовремено се процес економског развитка на анализираним територијама може тумачити и као један од фактора промена у образовној структури у последњих 30 година. Прилично уједначена образовна структура, која је једна од демографских особености Србије, била је још очигледнија 1961. године. Тада је проценат неписменог становништва у посматраним општинама био идентичан и износио 31,9. Повељнији ниво писмености запажао се само у градском насељу Нови Пазар (23,8%). Учешће појединих група становништва са различитим степеном образовања незнатно се разликовало између општина. Једино је у општини Нови Пазар био видљиво бројнији средњестручни кадар (4,4% према 2,6%). Последњи расположиви подаци из пописа 1981. године показују да су се радикалније промене одиграле у општини Нови Пазар. Учешће неписмених у овој општини смањило се на 14,4% и приближило просеку за централну Србију (11%). Процент неписмених у Црној Трави је и даље висок (23,1%), с обзиром да је већинско становништво старо. То је кључни разлог што је на подручју ове општине низак и ниво школског образовања. Мада је он у односу на 1961. годину повељнији, и даље је у образовној структури најбројније становништво са 4 разреда основне школе (63,2%), затим оно са завршеном основном школом (23,5%), док средње образовање има само 11,7% и високо 1,5% становника. У новопазарском подручју очигледна је повељнија образовна структура. И овде је највећи део становништва старијег од 15 година без завршеног основног образовања, мада је тај проценат (43,8%) знатно мањи него у Црној Трави. Трећина становништва општине има завршену основну школу, а 21,4% чини становништво са средњим и високим образовањем. У односу на просек за централну Србију обе општине имају лошију образовну структуру. Међутим, потенцијал младих у Новом Пазару ствара могућност да се образовна структура у будућности поправи, посебно у категорији становништва са средњестручном спремом.

Закључна разматрања

Диспропорција у величини територије и броју становника главних подручја Србије, односно њиховом учешћу у укупној територији и укупној популацији, присутна је у целом послератном периоду и показује тенденцију још већег диференцирања. Последица је нехомогеног демографског развоја, који условљава разлике и на нивоу општина. У целом послератном периоду, динамика кретања становништва по општинама је веома неуједначена. Неке општине су бележиле константан раст становника, у неким је повремено долазило до опадања а повремено до пораста, док је код трећих стално присутно опадање броја становника.

У односу на период од 1948-53. године када је депопулација била оазног карактера, а углавном цео простор Србије одликовао раст становништва, у 1981-91. ситуација је потпуно обрнута - пораст становништва везан је за одређене пунктове, развијена градска средишта и центре развоја, а цео простор Србије је депопулациони. Тако је за 40 година дошло до просторног сажимања демографског пола развоја а интензивног ширења демографског пола опадања (сматрамо да треба поново нагласити да би слика стања била још неповољнија да су у анализи подаци представљени на нивоу насеља). За разлику од зона пада становништва, које "прожимају" целу Србију, зоне пораста становништва су јасно дефинисане на подручју Београда и његовог непосредног окружења, и на територији Косова.

Агломерирање и сталан пораст становништва поклапа се са просторним јединицама у централној Србији, које А. Вељковић издваја као "оне са најповољнијим геопотенцијалима за интензиван привредни развој, за стварање великих урбаних центара и гушће, развијеније мреже насеља" [6, 324]. То су четири просторне целине са изузетно повољним положајем у оквиру средишње Србије [5, 162]. Београдско подручје са Подунављем и осовине развоја у долинама Велике, Западне и Јужне Мораве, одликује бржи пораст становништва под утицајем позитивног кретања обе компоненте, док Мачва са деловима Подрињско-колубарског региона и Тимочки басен представљају зоне умереног раста, па чак и стагнације.

Пораст становништва одвијао се и у просторима без значајнијих компаративних предности за интензивнији привредни развој. То показује да је на процес поларизације и стварање напред анализираних полова утицао читав низ фактора. У претходном тексту указано је на ефекте њиховог деловања и мењање утицаја. Ови полови су израз крајњих супротности основних демографских карактеристика, што не значи да су и сви фактори којима су условљени деловали у супротном смеру и представљали крајнос-

ти. И пол демографског раста (Нови Пазар) и пол демографског пада (Црна Трава) представљају општине које су према нивоу економске развијености испод републичког просека. У случају Црне Траве деловање овог фактора праћено је негативним утицајем саобраћајно-географске изолованости и пограничног положаја. Сублимирано дејство низа неповољних околности било је пресудно за демографски развој Црне Траве и њено формирање у негативни екстрем. У случају Новог Пазара неповољно деловање друштвено-економских фактора било је ублажено утицајем специфичних социо-културних фактора. Наиме, преко 75% у овој општини чини муслиманско становништво, које у складу са својом вером и традиционалношћу спорије мења модел репродуктивног понашања. Када се пореде простори пораста становништва у Србији и анализирају фактори пораста, онда се запажа да је пол демографског раста, уколико се налази у неразвијеном подручју условљен доминантним утицајем природног прираштаја, а ако се налази у развијеном региону доминантан је утицај имиграције⁵⁾.

Релативно висок природни прираштај становништва у општини Нови Пазар формира, за наше услове, још увек изузетно младу старосну структуру становништва, у којој се може пратити стално повећање и висока заступљеност (25,6%) фертилног контингента, који представља оквир будуће репродукције становништва. То се одражава и на проширену репродукцију радног контингента и радне снаге и захтева већа друштвена улагања у овој економски неразвијеној општини. Пораст радне снаге је динамичан, а прилив младог становништва у радни узраст двоструко је већи од одлива становништва из контингента радно-способног узраста. Управо због тога, и поред значајног трансфера пољопривредног становништва у непољопривредне делатности, повећана је општа стопа активности, али се јављају и значајне резерве радне снаге. Коефицијент активности, као однос активног и становништва радно-способног узраста, показује посебно високу неискоришћеност женске радне снаге (49%). У општини Црна Трава старосна структура је изузетно неповољна и не постоји ни просто обнављање свих функционалних контингената. То значи да се више не одвија ни једноставна репродукција радне снаге. Одлив становништва из радног контингента далеко надмашује прилив младог становништва у радни

5) Тако и В. Ђурић, указујући на Београд и САП Косово као на два пола концентрације становништва у Србији, истиче да су: "узроци нагомилавања становништва у ова два простора сасвим различити. У случају Београда ова је појава углавном резултат имиграције, а у САП Косову природног прираштаја становништва" [11, 69].

узраст. Такође, учешће лица са личним приходима током последњих тридесет година је удесетостручено. Поред утицаја економских и социјалних чинилаца, на оваква кретања био је доминантан утицај демографских фактора, т.ј. интензивирање процеса старења на овом нисконаталитетном и емиграционом подручју. Будуће тенденције демографског развоја, између осталог, добро одсликава и смањење обима и заступљености фертилног контингента у укупном становништву од свега 15,5%.

Детаљна анализа појава и процеса у развоју популација издвојених општина показује у којој мери супротни полови демографског развоја представљају потенцијал будућег друштвено-економског развоја одређеног простора. Природно, обе крајности се не поклапају са најповољнијим, најоптималнијим потенцијалом.⁶⁾ Међутим, у случају када се ради о демографском полу раста интервенција друштва и економски развојак више или мање налазе своје место, док се у другом случају већ ради о популационом гашењу неког простора. Посматране општине развијале су се у демографском погледу тако да Нови Пазар у погледу већине демографских обележја представља потенцијал развоја, док је Црна Трава његова супротност.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Илић Ј.** (1982-83) *Квантитативно-динамичка класификација територијалних јединица на примеру поратног мењања броја становника у СР Србији*, Становништво, бр. 1-4, ИДН-ЦДИ, Београд.
2. **Петровић Р.** (1973-74.) *Кретање становништва по општинама у СР Србији*, Становништво, бр. 3-4, ИДН-ЦДИ, Београд.
3. **Спасовски М., Мруз Г.** (1988) *Просторна диференцијација бројног кретања становништва у Југославији 1948-81. године*, Гласник СГД, свеска LXVIII/2, Београд.
4. **Стојановић Б.** (1990) *Просторно-демографске карактеристике*, поглавље у монографији *Проблеми демографског развоја Србије*, ИДН-ЦДИ, Београд.

6) У литератури је уобичајено да се термин пол развоја користи у контексту анализе градова и њиховог утицаја у мрежи насеља. Тако А. Вељковић истиче да одређени привредни центри "прелазе у стадијум пола развоја када су у могућности, не само да утичу на сопствени, већ и на развој осталих насеља и подручја" [6,226]. У том смислу може се говорити и о демографском полу развоја, који би подразумевао најоптималније демографске услове за економски просперитет ширег простора. Односно, могло би се рећи да нека популација представља демографски пол развоја када су број становника и одлике свих структура такве да подстичу друштвено-економска улагања и развој.

5. **Вељковић А.** (1991) *Градови - центри развоја у мрежи насеља средишње Србије*, Зборник радова ГИ "Јован Цвијић", САНУ, књ. 43., Београд.
6. **Вељковић А.** (1992) *Просторна структура Смедеревско - пожаревачког Подунавља*, Посебна издања, књ. 39, ГИ "Јован Цвијић", САНУ, Београд.
7. **Радовановић М.** (1991) *Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији - Развој насељености до другог светског рата*, Зборник радова ГИ "Јован Цвијић" САНУ, књ. 43., Београд.
8. **Радовановић М.** (1982) *Просторне детерминанте и фактори демографског развитка у СР Србији*, Статистичар, бр. 10., Орган статистичког друштва Србије за теоријску и примењену статистику, Београд.
9. **Ранчић М.** (1984) *Пораст и просторни размештај становништва*, поглавље у студији Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981., ИДН-ЦДИ, Београд.
10. **Ранчић М.** (1982) *Природно кретање становништва у насељима СР Србије ван територија САП*, Статистичар, бр. 10., Орган статистичког друштва Србије за теоријску и примењену статистику, Београд.
11. **Бурић В.** (1982-83) *Београд и САП Косово - два пола концентрације становништва у СР Србији*, Зборник радова, св. 29/30., ГИ ПМФ, Београд.
12. **Бурић В.** (1956) *Измене народносне структуре у Војводини*, Зборник радова, св. 3., ГИ ПМФ, Београд.
13. **Брезник Д.** (1991) *Наталитет и фертилитет становништва Југославије*, Становништво, бр. 3-4., ИДН-ЦДИ, Београд.
14. **Група аутора** (1978) *Демографска кретања и карактеристике становништва Југославије према националној припадности*, ИДН-ЦДИ, Београд.
15. **Кржалић Ж.** (1982) *Промене у националном саставу становништва САП Косово за последњих двадесет година*, Статистичар, бр. 10., Орган статистичког друштва Србије за теоријску и примењену статистику, Београд.
16. **Стојановић Б.** (1982) *Зоне концентрације и депопулације у СР Србији*, реферат са симпозијума Актуелни проблеми демографског развитка у СР Србији, Аранђеловац.
17. **Попис становништва 1961.**, књ. 6, 11, 13, 14, СЗС, Београд, 1965.
18. **Попис становништва, домаћинства и станова у 1981.**, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948-1981., резултати по општинама, СЗС, Београд, 1987.
19. **Општине у републици Србији 1990.**, РЗС, Београд, 1991.
20. **Попис становништва 1991.**, књ. 3, 4, 7, СЗС, Београд, 1993.

Summary

Mirjana Devedzić
Gordana Vojković

SOME ASPECTS OF POLARIZATION OF THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN SERBIA

A consequence of the demographic development in Serbia until the present day is embodied in polarization of demographic processes at the top administrative level and at the levels of smaller regional administrative units and municipalities. Viewed from the aspects of area and structure, in the course of the last 40 years the polarization has been more pronounced. It was particularly pronounced in the sixties and since then the number of depopulated municipalities almost doubled (112 of the total of 190 municipalities), and the only overpopulated areas now are Kosovo and the most developed urban centres in Serbia, particularly Belgrade.

The last intercensal ten-year period shows thorough polarization. In respect of demographic characteristics Serbia is becoming similar to Vojvodina, while Kosovo is different with almost a doubled share in the total population growth in Serbia. In the course of the last forty years the demographic growth pole narrowed in area and the demographic decline pole intensively broadened. The zones of population decline, which had the character of enclaves until 1953, cover the larger portion of Serbia today. (Fig. 1). The dominant demographic process of depopulation is also growing in intensity. In one fourth of the depopulated municipalities the rate of the average annual population decrease is even below 10 per mille. Based on this rate and on the direction and intensity of natural increase and migrational balance changes, three population decrease and two population increase types are determined. In Central Serbia, which is the object of our research, the most widely distributed type is the population decrease which comes as a result of the negative natural increase and negative migrational balance, and it is effective in 48 out of the total of 75 depopulated communities in Central Serbia. The main region characteristic of the population growth is still the Belgrade region within which the formation of micropoles is noticed in the direction suburban municipalities - city municipalities.

We have taken the municipalities of Novi Pazar and Crna Trava as the most characteristic representatives of polarization processes and contradictory demographic tendencies in Central Serbia. In the course of the last 30 years the main indicators of demographic trends and population structure point to a dynamic polarization in our regions. In Novi Pazar, the high natural increase rate and extensively young age structure, as well as the high fertile contingent and the dynamic increase of labour force show that this municipality represents, by the majority of indicators a demographic pole of development. Contrary to the situation in Novi Pazar, in the municipality of Crna Trava unfavourable age structure, which is a consequence of the negative natural increase and enormously high emigration rate, as well as the inability to revitalize all the functional contingents lead to depopulation.